

**ЧИННИКИ СТРУКТУРИЗАЦІЇ СУЧАСНИХ СУСПІЛЬСТВ:
ВІД ТЕОРЕТИЧНОГО ОСМИСЛЕННЯ ДО УКРАЇНСЬКОЇ ПРАКТИКИ**

Проаналізовано ключові фактори структурування сучасних суспільств. На основі використання широкого кола теоретичних розробок класиків та сучасників соціології показана роль в цих процесах ресурсів, капіталів, життєвих шансів і потенціалів. Особливу увагу приділено професії як фактору структурування суспільства. Наведено результати дослідження означених процесів в Україні.

Проанализированы ключевые факторы структурирования современных обществ. На основании использования широкого круга теоретических разработок классиков и современников социологии показана роль в данных процессах ресурсов, капиталов, жизненных шансов и потенциалов. Особое внимание обращено на профессию как фактор стратифицирования общества. Приведены результаты исследования данных процессов в Украине.

Key factors of modern societies' structuring are analyzed. The role in the processes of resources, assets, life chances and potentials is shown on the basis of using wide range of theoretical elaborations by classics and modern sociologists. Special attention is paid to the profession as a factor of society stratification. The results of these processes' research in Ukraine are presented.

Зміна ключових параметрів функціонування соціальних систем кінця ХХ – початку ХХІ ст. як результат дії нового цивілізаційного витка стала визначальною в розвитку всіх елементів і підсистем у суспільствах нового типу. Динамічність подій, що відбуваються, стрімкі зміни у всіх сферах сучасного соціуму привели до реструктуризації суспільства, зміни ракурсу аналізу процесів, що мають місце в ньому.

Найбільш відчутні зміни у зв'язку з даними тенденціями, на наш погляд, сьогодні відбуваються в соціальній структурі суспільства, де спостерігаються не просто переміщення між різними соціальними позиціями і зміна статусів, але і значна трансформація критеріального наповнення належності до них, зміна самої суті ключових елементів соціальної структури і, як наслідок, спроби нового теоретичного осмислення цих процесів.

Вивченню даного кола питань присвячено значну кількість наукових розробок. Їх автори: як класики, так і сучасники, наприклад, М. Вебер, В. Ворона, Е. Гідденс, З. Голенкова, Т. Заславська, Н. Ковалісько, О. Куценко, К. Маркс, Р. Мертон, І. Нечитайло, П. Сорокін, В. Танчер, А. Уорнер тощо, звертаючи увагу на процеси структурування сучасних суспільств, чинники, що їх визнача-

ють; зосереджують дослідницький інтерес на тих або інших соціальних групах у контексті їх соціальних статусів; описують тенденції динаміки соціальної структури конкретних суспільств тощо. Проте динаміка змін сучасного українського суспільства настільки висока, що дослідження даного напрямку, як і раніше, становлять особливий інтерес, особливо з урахуванням паралельного впливу пострадянських та цивілізаційно-глобалізаційних (формування постіндустріального суспільства, суспільства інтелекту і посилення взаємовпливу країн) трансформацій.

За останній час зміни в соціальній структурі стали ключовими в умовах тих викликів, під впливом яких формується новий тип суспільства. І відповідність, адаптованість до нових вимог стає запорукою успіху соціальних суб'єктів, які змушені суттєво модифікувати не тільки свої характеристики, але і статусні позиції в цілому.

Конструювання соціальної структури на основі нових домінуючих чинників є одним з векторів сучасності. Даний процес зумовлює розгортання процесу декомпозиції в соціальній структурі, зміни не тільки позицій між класами і соціальними групами, але і їх кількісного співвідношення.

Узагальнення дослідницького досвіду дозволяє стверджувати, що провідними чинниками, що впливають на процеси структуризації суспільств, є ресурси і капітали, які перебувають у розпорядженні соціальних суб'єктів, можуть накопичуватися ними і використовуватися для займання тих або інших позицій у суспільстві.

Історико-соціологічний аналіз даної проблематики демонструє, що перші концепції соціальної структуризації суспільства ґрунтувалися виключно на економічних типах ресурсів. Уже пізніше М. Вебер був одним з перших, хто показав, що існують різні джерела розвитку тих або інших страт: «а) найбільш важливий – розвиток специфічного стилю життя, що включає тип заняття, професії; б) друга підстава – успадкована харизма, джерелом якої служить успіх у досягненні престижного становища завдяки народженню; в) третє – це привласнення політичної або ієрократичної влади як монополії групами, що соціально розрізняються» [1, с. 88–91]. Його розробки в цьому напрямку дозволили сформулювати категорію «ринкова позиція», яка інтегрувала в собі такі підстави, як капітал, кваліфікація і професійна освіта.

До середини ХХ ст. теоретичне осмислення системи ресурсів, що перебувають у розпорядженні членів суспільства, набуло цілісності. Воно позбавилося безастережного визнання грошей і влади як визначальних у детермінації соціальних позицій індивідів. До таких чинників, що активно конструюють соціальну структуру, додалися характер праці, рівень освіти, престижу (В. Весоловський), місце в організації праці (М. Тітма), інтелектуальний багаж, сукупність знань і умінь (В. Добреньков і О. Кравченко) тощо.

Різноманітність в оцінках використовуваних індивідами ресурсів привела до появи теоретичних моделей їх класифікації. Наприклад, К. Девіс вважає, що, перш за все, суспільство «володіє речами, які підтримують наше існування і дозволяють відновлювати сили, – економічними благами. Усуспільства, друге, є речі для підтримки духу і розваг – естетичні блага. Воно володіє, нарешті, речами, що сприяють самоповазі і саморозвитку, – символічні блага. У будь-якій соціальній системі всі три види винагород, подібно до інших видів, підлягають нерівному розподілу між нерівноцінними позиціями. У певному значенні винагороди «вбудовані в позиції» [2, с. 108–109].

Відомий американський соціолог Д. Граскі запропонував свою типологію значущих у сучасних суспільствах ресурсів, серед яких виділив економічні ресурси, політичні, ресурси зайнятості і професії, культурні ресурси, соціальні ресурси, ресурси престижу, громадянські ресурси, «людські» ресурси.

П. Штомпка виділяє структурні ресурси і відносить до них організаційні і інституційні структури права, політики і економіки; культурні – колективні репрезентації; соціетальні – ресурси соціальних мереж, комплекс позитивних відчуттів стосовно учасників взаємодії, а також моделі обов'язків і правил, що регулюють відносини з іншими; людські – ресурси кваліфікації, компетентності, знань і умінь, установок і ментальності індивідів.

Аналіз наведених типологій дозволяє звернути увагу на декілька найбільш часто згадуваних типів ресурсів – економічні, культурні, соціальні і професійно-кваліфікаційні (в деяких випадках як частина людських). Проте не можна не погодитися з тим, що визнання їх значущості в сучасному суспільстві є прямим наслідком тих змін, які супроводжують перехід суспільства до постіндустріального типу і далі – до суспільства інтелекту. Даний факт дає можливість вести мову також про деякий інтелектуальний ресурс, який набуває і термінального, і інструментального (в термінах Рокіча) значення. Про його важливість, як і про важливість інтелектуального капіталу писав свого часу і О. Тоффлер: «Інтелектуальний капітал замінює дороге устаткування, а знання зменшують потребу в сировині, праці, часі, просторі, капіталі і інших ресурсах, стаючи незамінним засобом – основним ресурсом сучасної економіки, цінність якого постійно зростає» [3, с. 35].

Розглянуті види ресурсів беруть активну участь у структуризації сучасних суспільств. Особливостями даного процесу виступають наступні тенденції.

1. Зміна соціальних статусів у сучасному суспільстві обумовлена, зокрема, і характеристиками соціальних суб'єктів. Саме тому, на думку В. Добренькова і О. Кравченко, «в структурі сучасного

суспільства переважають статуси, що досягаються, відповідно цьому змінилася база формування статусних груп» [4, с. 113].

2. Соціальні статуси і способи їх досягнення виступають одним із ключових елементів аналізу практик позиціонування соціальних суб'єктів у сучасному суспільстві. При цьому не можна не визнати, що в українському суспільстві ці процеси мають свою специфіку, яка відображається в наявності специфічних соціальних практик, які представляють конгломерат соціальних умов і соціальної активності індивідів.

3. Зміни, що відбуваються в суспільствах, є одним з найпотужніших чинників, під впливом яких протікають практики позиціонування соціальних суб'єктів у стратифікаційному просторі. Ситуація змін відображається на процесах стратифікування безпосереднім чином, а в умовах глобалізації і активної дії викликів сучасності накладає особливий відбиток на процеси соціальної мобільності. Ці факти важливі для розуміння тих процесів, які протікають сьогодні в стратифікаційному полі України.

4. Ще однією особливістю, яку необхідно враховувати в ході аналізу практик позиціонування соціальних суб'єктів у стратифікаційному просторі України, є те, що в ньому «не тільки індивіди переміщуються між позиціями, але і самі позиції прийшли в рух щодо один одного і ніяк не можуть скласти нові, скільки-небудь стабільні конфігурації» [5, с. 3]. Безумовно, однією з причин цього є реструктуризація ключових ресурсів у суспільстві.

У ситуації трансформації сучасного українського суспільства відповідно до векторів глобалізації і цивілізаційного розвитку за-требуваність професійних, освітньо-кваліфікаційних ресурсів значно зростає, а новий розподіл ключових ресурсів формує нові сценарії розвитку сучасних суспільств, де соціальна диференціація стане наслідком володіння і використання тих або інших ресурсів. При цьому не тільки наявність ресурсів визначає життєві стратегії, але і їх відсутність, оскільки даний факт зумовлює обмеженість виборів, доступних соціальних практик соціальних суб'єктів.

У зв'язку з цим О. Куценко виділяє три типи соціальних позицій, що визначаються доступом до ресурсів: слаборесурсні, пов'язані з обмеженим доступом до всіх видів ресурсів; середнересурсні, що припускають різний доступ до різних типів ресурсів; сильноресурсні, що акумулюють доступ до найбільш впливових ресурсів [6, с. 67].

Така позиція, на наш погляд, не є достатньою для опису ресурсів як чинника структуризації сучасних суспільств. Тут необхідно ввести також поняття «природні ресурси групи» і «штучно сформовані ресурси групи». Перші – ті, якими володіє група «за визначенням» і за якими визначається її статусне положення в суспільстві (наприклад, економічна еліта – фінансовий капітал). Другі –

накопичувані групою ресурси для підтримки або підвищення свого статусу в нових умовах (наприклад, політичний ресурс у представників економічної еліти). Виходячи з цього ми пропонуємо розглядати потенційну силу статусної позиції груп (табл.).

Таблиця

Потенційна сила статусної позиції груп залежно від характеру її ключових ресурсів

Ступінь доступності ресурсів	Характер провідних ресурсів	
	Природний	Штучний
Слабкий	0	Від - до 0
Середній	+	0
Сильний	+	Від 0 до +

Де 0 – потенційна сила позиції середня, - - слабка, + - сильна

Диференціація позицій індивідів відносно доступу і можливостей використання ключових ресурсів закріплює зрештою факт нерівності в сучасних суспільствах. І сама соціальна стратифікація є наслідком цієї нерівності. Це означає, що соціальні нерівності вибудовуються уздовж всіх ресурсів, а зі зміною їх значущості в суспільстві змінюється і система нерівностей.

Ресурси становлять деякий потенціал розвитку соціальних суб'єктів. Вони мають можливість накопичуватися завдяки спеціально організованим або випадковим практикам. Враховуючи можливості значної диференціації цих практик у соціальних суб'єктів і необхідності узагальненого аналізу процесу соціальної структуризації сучасного суспільства становить інтерес такий чинник структуризації суспільства, як капітал.

У соціальному аспекті під капіталом ми пропонуємо розуміти набір ресурсів, що є у соціальних акторів для здійснення своїх соціальних практик. Він є утворенням, що дозволяє говорити про різноманітні групи в суспільстві, у яких накопичені ті або інші ідентичні види ресурсів. У зв'язку з цим західні учені (Б. Барбер, П. Бурдье, К. Девіс, У. Мур, Т. Парсонс, І. Селені, Д. Трейман тощо) розглядають як основний критерій соціальної диференціації суспільства той сукупний капітал, який мають у своєму розпорядженні індивіди і групи.

Дослідники дійшли висновку, що сукупний капітал, яким володіють соціальні суб'єкти, «складається з декількох видів капіталу, набір яких в якнайповнішому варіанті включає: а) політичний (адміністративний, бюрократичний) капітал, що виражається в обсязі і значущості владних і управлінських повноважень, рівні

схвалюваних рішень; б) економічний капітал, вимірюваний масштабами власності, володіння і розпорядження матеріальними ресурсами, контролю над фінансовими потоками, рівнем особистих доходів і сімейного добробуту; в) соціальний капітал, вимірюваний широтою, міцністю і престижністю соціальних зв'язків суб'єктів, рівнем їх включеності в суспільні структури, соціальні і інформаційні мережі, багатством і насиченістю способу життя; г) культурний капітал, що відображає якість виховання, рівень освіти, професіоналізму, ерудиції, цінність життєвого досвіду суб'єктів» [7, с. 149].

Подібний варіант типології ресурсів як капіталів пропонує П. Бурд'є, виділяючи у своїх роботах специфіку і роль економічного, політичного, символічного, соціального, культурного, організаційного, легального капіталів.

Особливе місце в системі капіталів, що виділяються, відводиться сьогодні соціальному капіталу. У сучасних умовах можна відзначити його достатньо високу плюралістичність і різні механізми формування і накопичення соціальними суб'єктами. У сучасному суспільстві акцент у даних процесах все більше робиться на освіту, розвиток професіоналізму, що безпосередньо є індикатором суспільства інтелекту. У такому суспільстві особливого значення набуває також професія, яка може розглядатися як один з видів людського капіталу.

Не можна у зв'язку з цим не звернутися до ідей Т. Парсонса. Дослідник вважав, що зміцнення професійної структури відображає «сутність» сучасного суспільства. При цьому професії є яскравим прикладом контрасту цілей і мотивів діяльності між різними соціальними групами навіть у суспільствах, що перебувають в умовах дії однакових для всіх економічних законів. Значення професій для соціальної структури в трактуванні Парсонса можна коротко викласти так: професійний тип – це інституційна рамка праці, в яку внесено багато важливих соціальних функцій, особливо заняття наукою, професійною підготовкою і практичним застосуванням у медицині, технології, праві і викладанні. Професійний тип залежить від підтримки інституційної структури, яка створює комплексний баланс різних соціальних сил [8, с. 55–56].

На тій підставі, що контроль стає не функцією капіталу, а технічною компетенцією професійних менеджерів – осіб найманої праці з постійною платнею, Д. Белл і Т. Парсонс вирішили: традиційна теорія класів повинна бути замінена професійною системою, заснованою на індивідуальних досягненнях, у якій «статус групи» ієрархічно конституюється відповідно до її функціональної значущості.

Роль професії в системі ресурсів сучасної особистості достатньо суперечлива, а отже, перспективи вдосконалення в рамках

даного ресурсу є неоднозначними для представників різних професійних груп. Саме тому в сучасних професійних стратегіях, які обираються, деколи поєднуються орієнтири, спрямовані на різноманітні за своїм характером ресурси. У результаті в перехідних суспільствах під впливом глобалізаційних тенденцій і процесів реструктуризації ключових ресурсів відбуваються зміни в уявленнях про престижність професій, що, у свою чергу, є детермінантом конструювання життєвих стратегій і практик позиціонування соціальних груп в стратифікаційному просторі.

Результати емпіричних досліджень, отримані харківськими соціологами, дозволили виділити декілька чинників, що мають першочергове значення в процесах соціальної стратифікації в українському суспільстві [6, с. 75–77]. Перший чинник, або комплекс значущих ресурсів, може бути визначений як «інформаційно-комунікативний» капітал. Другий чинник, або комплекс ресурсів, визначається як «соціально-економічний» капітал. Третій чинник описує ресурс зайнятості, який розглядається респондентами як важливий і відносно самодостатній капітал. Четвертий чинник визначає капітал компетентності. П'ятий чинник – політико-економічний капітал.

Кристалізація цих капіталів свідчить про зростання плюралістичності різних капіталів у сучасному українському суспільстві, а також поступове висування на перший план ресурсів постіндустріального суспільства. Сьогодні, як відзначають вітчизняні дослідники, «культурний, соціальний капітал і ресурси зайнятості, з погляду громадян, набули особливого значення в досягненні життєвих шансів. А доступ до них можна розглядати як найважливіший чинник диференціації соціальних позицій» [6, с. 78]. Проте, роль економічного капіталу залишається в пострадянському суспільстві достатньо значущою як у здійсненні реальних соціальних практик, так і у свідомості соціальних суб'єктів.

Таким чином, капітал виступає одним із провідних чинників структуризації сучасних суспільств. Проте його наявність, на наш погляд, визначає систему можливостей соціальних суб'єктів, яка поміщена в деяку об'єктивну соціальну матрицю. Тому ще одним чинником структуризації суспільств виступають життєві шанси індивідів, які можна представити як наявність деякого капіталу, можливість і готовність його використовувати. Їх аналіз був проведений нами раніше [9]. У цілому ж можна відзначити, що життєві шанси є, з одного боку, наслідком, а з іншого – причиною соціальної нерівності, оскільки в них знаходиться безпосереднє віддзеркалення розподілу різних типів ресурсів. Проте життєві шанси в сучасних стратифікаційних теоріях не є універсальним критерієм диференціації суспільства. Їх розгляд необхідно, на наш погляд, доповнювати аналізом потенціалів.

Як відзначають фахівці, «соціальні класи, разом з іншими можливими великими соціальними групами і рухами (етнічними, конфесійними, гендерними і ін.), стають носіями діяльнісно-структурних потенціалів у просторі соціальних відносин» [6, с. 56]. При цьому поняттям діяльнісно-структурного потенціалу описується комплексна характеристика соціальних акторів, що відображає: їх готовність до спрямованих на систему суспільних відносин соціальних дій для підтвердження або розширення власних життєвих шансів; доступ до соціально значущих ресурсів, які можуть бути реалізовані ними в даних діях.

Учені пропонують виділяти три види потенціалу, який важливий з погляду аналізу, що нами проводиться [7, с. 269–271]: реформаторський, соціально-інноваційний та адаптаційний. Поняттям «реформаторський потенціал суспільства» в даному випадку позначається готовність і здатність еліт здійснювати суспільні перетворення відповідно до реальних потреб і можливостей даного суспільства. Під соціально-інноваційним потенціалом суспільства, що трансформується, розуміють готовність і здатність масових суспільних груп до різного роду соціальних нововведень, освоєння нових правил гри, оновлення базових соціальних практик. Адаптаційний потенціал суспільства, що трансформується, відображає здатність і готовність масових суспільних груп активно пристосовуватися до середовища, що змінюється, за допомогою доступних засобів, що суб'єктивно ними приймаються. І якщо реформаторський і соціально-інноваційний потенціал пов'язується з окремими соціальними групами, то адаптаційний важливий для будь-якого соціального суб'єкта і, на наш погляд, найадекватніше відображає його успішність у новій системі соціальних зв'язків. Адаптаційний потенціал стає запорукою успіху у відповідях соціальних суб'єктів на виклики сучасності: адже від того, наскільки успішно вони зможуть пристосуватися до нових соціальних умов, мобілізувати свої ресурси і використовувати життєві шанси, багато в чому залежить їх позиція в системі соціальної стратифікації.

Розгляд процесу адаптації соціальних суб'єктів здається нам важливим також у контексті того, що в умовах зміни соціальної структури суспільства, реструктуризації його ключових ресурсів, дії викликів соціального середовища даний процес визначає деякий потенціал соціальних суб'єктів і його реалізацію в зіткненні зі змінами, що відбуваються. Він також пов'язаний з капіталами, накопиченими різними соціальними суб'єктами, що по-новому проявляють себе в сучасних умовах.

Дослідження свідчать, що складною проблемою адаптації населення в сучасній Україні є те, що вона проходить в умовах крутої ломки інституційної системи суспільства і витіснення норм і цінностей, що існували впродовж життя декількох поколінь.

У результаті проведеного аналізу можна зробити висновок про те, що позиціонування соціальних груп у сучасному суспільстві відбувається на основі тих або інших соціальних ресурсів, які перебувають в їх розпорядженні. При цьому слід зважати на те, що ключові позиції в системі ресурсів сучасного суспільства зміщуються до професійно-кваліфікаційних, освітніх. Дані тенденції породжують новий вигляд нерівностей у суспільстві інтелекту, а також сприяють формуванню різних життєвих шансів соціальних суб'єктів.

Накопичення різних ресурсів разом з можливістю і готовністю їх використовувати дозволяє говорити про різні види капіталу, якими володіють соціальні суб'єкти. В умовах сучасного суспільства саме соціальний капітал набуває провідного значення. Він відображає характер та інтенсивність взаємодії соціальних суб'єктів, завдяки яким конструюються їх мережі. У сучасному суспільстві базовими підставами для цього виступають професія, кваліфікація, освіта, що є віддзеркаленням висунення даних ресурсів на провідні позиції в суспільстві інтелекту.

Процес позиціонування соціальних груп у стратифікаційному полі України неоднозначний через безліч причин: слабку професійну і культурно-ціннісну ідентифікацію, неоднакове значення тих або інших ресурсів і накопичених капіталів, специфічних форм і чинників соціальної мобільності і активності соціальних суб'єктів, їх ідентифікаційних стратегій тощо. У сукупності своїх проявів дані особливості сприяють становленню нової соціальної структури з новими соціальними групами в її рамках.

Список літератури: 1. Вебер М. Основные понятия стратификации / М. Вебер // Человек и общество : хрестоматия. – К., 1999. – С. 86–106. 2. Дэвис К. Функционалистское обоснование стратификации / К. Дэвис // Человек и общество : хрестоматия / под ред. С. А. Макеева. – К. : Ин-т социологии НАН Украины, 1999. – С. 107–117. 3. Тоффлер Э. Третья волна / Э. Тоффлер – М. : Изд-во АСТ, 1999. – 784 с. 4. Добренков В. И. Социология : в 3 т. – Т. 2 : Социальная структура и стратификация / В. И. Добренков, А. И. Кравченко. – М. : ИНФРА-М, 2000. – 536 с. 5. Подвижность структуры. Современные процессы социальной мобильности. – К. : Ин-т социологии НАН Украины, 1999. – 204 с. 6. Классовое общество. Теория и эмпирические реалии / под ред. С. Макеева. – К. : Ин-т социол. НАН Украины, 2003. – 258 с. 7. Заславская Т. И. Современное российское общество. Социальный механизм трансформации / Т. И. Заславская. – М. : Дело, 2004. – 400 с. 8. Абрамов Р. Н. Профессиональный комплекс в социальной структуре общества (по Парсонсу) / Р. Н. Абрамов // Социолог. исслед. – 2005. – № 1. – С. 54–65. 9. Михайлева Е. Г. Роль образования в системе конструирования жизненных шансов социальных субъектов / Е. Михайлева // Вчені зап. Харк. гуманіт. ун-ту «Нар. укр. акад.». – Х., 2006. – Т. 12. – С. 48–58.

Надійшла до редколегії 19.09.2009